

Ось такі, в загальних рисах, засоби гумору, які зустрічаються у творах Шекспіра. Кожен з цих засобів — менша або більша, проте завжди суттєва і невід'ємна частина живих, повнокровних шекспірівських комедій, і тільки тоді, коли ми докладно пізнаємо кожну з цих частин, ми зможемо повністю зрозуміти і відчутти всю дотепність і влучність цілості.

D. M. VAVRYNIUK

THE MEANS OF HUMOUR
IN SHAKESPEARE'S COMEDIES

S u m m a r y

The means used by Shakespeare for achieving a comic effect may be grouped as follows: the humour of situations, the humour of characters and lingual-stylistic means of humour in the characters' speech.

The humour of situations is closely connected with the plot; it is not predominant in Shakespeare's plays though it occupies an important place in them. The true essence of Shakespeare's comedies consists mainly in the exposition and development of comic characters. Thus, the humour of characters plays the main part in Shakespeare's comedies; other means of humour are submitted to it.

The lingual-stylistic means of humour are based upon various elements of the comic, such as comparison, contrast, irony, nonsense etc. A prominent place among these means of humour belongs to the word-play or puns which were extremely popular with the Elizabethans. It should be noted that they are very difficult to reproduce in translation.

С. П. ЧЕРНЯВСЬКА

ПРО ГУМОР ШЕКСПІРА

Шекспір — безсмертний драматург епохи Відродження — був творцем не тільки геніальних трагедій, але й не менш геніальних комедій. Комедії Шекспіра різних періодів значно різняться між собою.

Відомий літературознавець Джордж Мередіт у своєму дослідженні «The Idea of Comedy» визнає, що для Шекспіра важко знайти відповідне місце в загальноприйнятих класифікаціях, і ставить Шекспіра-комедіографа між Арістофаном і Мольєром, називаючи комедії Шекспіра «roetically comic»¹. Таке визначення, на нашу думку, дійсно передає до певної міри своєрідність шекспірівських комедій, які прекрасно сполучають поезію з комізмом і гумором.

Інший відомий дослідник Шекспіра професор Чарлтон також висловлює подібну думку: «Єдина Англія виявила здібність знайти можливість рівновагу між романтичним і комічним. Проте навіть в Англії єдиному Шекспіру вдалося досягти в цьому вершини»². А відомий вчений-шекспірознавець Перротт говорить, що комедії Шекспіра дуже різноманітні, вони ні сатиричні, ні особисті, ні соціальні³. Фелікс Шеллінг називає комедії Шекспіра романтичними і визначає їх як комедії випадку, а не комедії характерів: «Вважалося, що романтичні комедії Шекспіра — комедії положень, а не комедії характерів»⁴.

Сенгупта розрізняє два види комедій, яку називає «Comedy of Escape»: «Письменник-гуморист може втекти від гніту і нудоти щоденного життя і знайти вихід у світі фантазії, в недоречному і смішному. Результатом буде «Комедія втечі», має, очевидно, на увазі Сенгупта, говорячи про «Комедію втечі», має, очевидно, на увазі деякі фантастичні комедії Шекспіра.

Наведені висловлювання різних дослідників комедійної творчості Шекспіра підтверджують думку, що його комедії своєрідні, мінливі і не подібні одна до одної, про них важко говорити як про щось однорідне.

¹ G. Meredith. The Idea of Comedy. Constable, London, 1918, p. 62.

² H. B. Charlton. Shakespearian Comedy. London, 1945, p. 18.

³ H. B. Charlton. Shakespearian Comedy. London, 1943, p. 492—497.

⁴ T. M. Parrott. Shakespearian Drama 1558—1642. Boston, p. 467.

⁵ F. E. Shelling. Elizabethan Drama 1558—1642. Boston, p. 21—22.

⁶ Dr. S. C. Sengupta. Shakespearian Comedy. London, 1950, p. 21—22.

Життєрадісність і повнокровність буття, які були притаманні епоці Відродження, знайшли в комедіях Шекспіра найяскравіше відображення. Гумор, дотепність і веселощі до краю наповнюють більшість з них. Недаремно Енгельс в одному з своїх листів до Маркса написав: «В одному лише першому акті «Віндзорських жартівниць» більше життя і руху, ніж в усій німецькій літературі; один лише Лаунс із своїм собакою Крабом вартий більше, ніж усі німецькі комедії разом взяті»⁶. Разом з тим комедії втілюють світлі і благородні почуття любові, дружби, вірності, щедрот, свободи.

Шекспір у своїх творах відтворював дійсність. Його комедії були сатурналіями Ренесансу, коли установлена середньовіччям феодальна ієрархія руйнувалась і розсипалась швент, люди різних станів перемішалися і відносини між ними встановилися більш гуманні. Церква, що довгі роки скоувала людські душі, дещо послабила свою пильність. Разом з послабленням авторитету церкви розвіялись і численні ілюзійні погляди. «Енергія людей, розкріпачених соціально і духовно, була звернена на створення нового. І тут була виявлена така велич духу, якої людство не бачило протягом багатьох минулих століть»⁷. «Люди, що заснували сучасне панування буржуазії, були чим завгодно, але не людьми буржуазно обмеженими»⁸. Життя цих нових людей і відбив геній Шекспіра у комедіях і трагедіях.

Для характеристики комедійної манери Шекспіра звернемося до поглядів А. Смірнова. У статті «Уільям Шекспір»⁹, що є передмовою до збірки творів письменника, він пише, що ранні комедії поділяються на дві групи: фарсові — «Комедія помилок», «Приборкання непокірливої» і «Віндзорські жартівниці»; і ліричні — «Даремні зусилля любові», «Сон літньої ночі», «Два веронці», «Багато галасу даремно», «Як це вам подобається» та ін. Перші продовжують, на думку автора, традиції Ралфа Ройстера Дойстера Миколи Юдола, для якого характерні тривіальність побутових ситуацій, натуралізм, а також грубуватість і гротеск у гуморі. Комедії другого виду ближчі до комедій Лілі з їх витонченістю почуттів і перебільшеною ніжністю.

Гумор Шекспіра такий самий різноманітний, як і весь його геній. Найрізноманітніші точки зору на життя, дотеп, гострі слівця, здоровий глузд — з усім цим ми зустрічаємося в Шекспіра. Великий драматург не відкидає і фантазію, але ніколи не буває одноманітним. В чому ж особливості шекспірівського гумору?

Які б риси гумору Шекспіра не були названі, вони напевно не вичерпають усієї багатогранності живої уяви драматурга. Тому тут звернемо увагу лише на деякі засоби передачі гумору великого англійського комедіографа.

Традиції англійської драми допускали наближення серйозного і комічного, але Шекспір зробив одне частиною другого: деякі комедії у нього надихані трагічними мотивами, а трагедії — комічними. Так, дві частини трагедії «Генріх IV» набувають особливого колориту і життєвої сили завдяки образам сера Джона Фальстафа. Едуард Дауден у дослідженні творчості Шекспіра говорить, що особа сера Фальстафа — явище не менш складне і дивне, ніж Гамлет¹⁰. Фальстаф — це справжнє джерело типового шекспірівського гумору. Кожна нова поя-

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма, М., 1948, стр. 289.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XX, стр. 346.

⁸ Там же, т. XIV, стр. 477.

⁹ А. Смирнов. Уильям Шекспир. В кн.: В. Шекспир. Собрание сочинений, т. I, стр. 46.

¹⁰ Э. Дауден. Шекспир, его мысли и его творчество. Спб., 1880, стр. 381.

ва Фальстафа на сцені викликає цілу низку нових вражень і уявлень про його особу. Він молодий і старий, він діяльний і пасивний, його брутальних дотепів, він і боягуз, і дворянин, і солдат, ридар без гідності і честі. Сцени, в яких бере участь Фальстаф, основані не на інтризі, а на його оригінальних репліках, гуморі, жартах.

Зовнішність Фальстафа дуже комічна: він не просто товстун, а грандіозно жирний, хоч на сцені він ніколи не їсть, бо показати проможлива. Він їсть, як Гаргантюа. Образ Фальстафа народний. Імовірно, що його прототипом був образ маслянці, яку зображали у вигляді товстуня, що сидить на діжці з вином, тримаючи в руках списа, на якому насаджено каплуна. Він непомірних розмірів і гротескний. Н. Г. Чернишевський говорить у своїх статтях з естетички: «Потворливою фігурою Фальстаф породжує сміх, а сміх завжди є результатом сприйняття комічного».

Шекспір часто створює гротескно-комедійні постаті, щоб викликати сміх. Ось зовнішній вигляд кухарки з «Комедії помилок», яка дивно нагадує Фальстафа: вона товста і брудна, із смаглявим обличчям, у неї сферична фігура, вона нагадує глобус — однакова у висоту і ширину. Від одного стегна до другого у неї два метри. Вона вже лисіє¹¹. В «Приборканні непокірливої» Груміо — карликового росту, немолодий; щоб посмішати людей, він виражається у чудернацький одяг. А у «Віндзорських жартівницях» Шекспір виводить Слендера, на протилежність масивному Фальстафу, худим, блідим, з маленьким обличчям і рудою борідкою. Отже, створення комедійної зовнішності безпосередньо зв'язане із створенням гумористичного образу, саме гумористичного, а не сатиричного.

Щільно пов'язана із засобом створення комедійної зовнішності інша особливість комедій Шекспіра. Це гумористичні імена, які Шекспір дає своїм численним персонажам. В цьому відношенні надзвичайно характерні імена рекрутів, яких набирає відомий уже Фальстаф. Майже всі імена — антонімічні до зовнішності і характеру Фальстафа. Ось вони: Mouldy (Запліснявілий), Shadow (Тінь), Warf (Бородавка), Feeble (Слабосильний), Bull-calf (Бичок). Уже в самих цих іменах відчувається гумор, а в сполученні із брутальними дотепами товстелезної Фальстафа, який відбирає рекрутів, сцена набуває величезного комедійного ефекту.

У «Віндзорських жартівницях» Slender (Худий) викликає та саму реакцію глядачів. У комедії «Дванадцять ніч» виступає персонаж, якому Шекспір дав ім'я Sir Adrew Ague-cheek, що в перекладі значить «Гарячковошокий». У комедії «Сон літньої ночі» драматург виводить низку персонажів, наділених гумористичними іменами: Quince (Айва), Snug (Миляга), Bottom (Основа), Flute (Дудка), Snout (Рило), Starveling (Виснажений). В комедії «Багато галасу даремно» знайомимось із Dog-berry (Клюквою) та іншими.

Гумористичні імена в комедіях Шекспіра відіграють не малу роль у створенні комедійної обстановки на сцені. Часто ім'я — основна характеристика персонажу, як, наприклад, у випадку із рекрутами у другій частині «Генріха IV».

¹¹ Н. Г. Чернышевский. Статьи по эстетике. Соцгиз, 1938, стр. 211.

¹² Цит. за статтею Ю. Семеновова. Внешний облик героев Шекспира. Шекспировский сборник, ВТО, 1947, стр. 254.

Крім того, велику роль у створенні комедійності відіграє певна бруталність реплік та деякі фарсові сцени, а також фарсові елементи. Це характерне для комедій першого періоду творчості драматурга. Деяка грубість і безастережна відвертість поведінки і розмов дійових осіб цих п'єс вражає багатьох дослідників. Так, Іван Франко в передмові до комедії «Приборкання непокірливої» пише: «Старий квас давньої грубої фарси, де мужчина потішає себе і глядачів коштом жінки, даючи їй на кожному ступні почути вищість своєї фізичної сили, тут не перетравлений, не піднесений до якогось ідейного ступеня»¹³. І дійсно, в цій п'єсі непокірну Катарину «приборкують» саме такими «силовими прийомами», про які пише Іван Франко. Проте Катарина намагається не залишатися в боргу. Коли не вистачало сил діяти руками, вона надолужувала язиком. Ось короткий уривок із вищезгаданої комедії (дія I, сц. I):

Hort: Mates, maid! How mean you that? no mates for you, Unless you were of gentler, milder mould.
Kath: I' faith, sir, you shall never need to fear.
I wis, it is not half way to her heart:
But if it were, doubt not her care should be
To comb your noddle with a three-legg'd stool,
And paint your face and use you like a fool»¹⁴.

Катарина у відповідь на зауваження Гортензіо про те, що у неї не буде друзів, доки вона не стане лагіднішою, кричить, що вона йому макіру (тобто голову) проломить табуреткою і вимаже його, як блазня. Не дуже делікатні слова в устах героїні п'єси, проте Шекспір вмів найбрутальнішим реплікам своїх дійових осіб надавати якогось особливого тону, що підносить їх над простою вульгарністю. В дошекспірівській драмі таких грубих висловів, які іноді зустрічаємо у Шекспіра, не було. М. Морозов у статті про мову і стиль Шекспіра говорить: «...думка Шекспіра рвалась назовні, як вогонь, що спопелляє мішурині прикраси. Шекспір свідомо вступив у боротьбу з евфуїзмом»¹⁵.

Шекспір вважав за потрібне говорити про те, що люди роблять, як вони живуть і чим живуть. Він ставився прихильно до простонароддя і його життя, його людей, його образу мислення, а його мову він підніс до рівня естетичної норми. Шекспір намагався «тримати дзеркало перед природою», прагнув показувати явища такими, якими вони були в дійсності, і говорити такою мовою, якою люди, що оточували Шекспіра, говорили в житті.

Примітивним фарсом віє від відомої сцени заховання сера Джона Фальстафа у кошик із брудною білизною. Фарсові сцени зустрічаються у багатьох комедіях, трагедіях і хроніках Шекспіра (маються на увазі головним чином п'єси-хроніки, в яких фігурує Фальстаф — «Генріх IV», I і II частини). Так, фарс проглядає у сцені з комедії «Сон літньої ночі», коли ніжна казкова Титанія захоується у Основу, грубого, недалекого та ще й з осличою маскою на голові. Багато фарсових сцен Шекспір пише і для своїх блазнів, «Комедія помилок» — це п'єса-фарс, єдина у своєму роді, де фарсові ситуації займають дуже багато місця.

Іншим поширеним засобом передачі комічного у Шекспіра є перебільшення. Так, Фальстаф розповідає принцу Генрі, як його, Фальстафа, пограбували розбійники. Спочатку він говорить, що розбійників було двоє, потім їх стає вже четверо, семеро, дев'ятеро і, нарешті, —

¹³ Іван Франко. Передмова до «Приборкання гострухи». Українсько-руська видавничка спілка. Львів, 1900, стор. X.

¹⁴ The Works of W. Shakespeare. London and New York, p. 246.

¹⁵ М. М. Морозов. Избранные статьи и переводы, М., 1954, стр. 133.

одинадцять. Насправді ж людей, що відібрали гроші у товстуну, було двоє, і це були не розбійники, а його ж товариші (зокрема, принц Генрі). Комізм сцени збільшується від того, що Фальстаф скаржиться саме тим, хто відняв у нього гроші. Перебільшення тут відверте, фарсове, неприховане. Фальстаф говорить неправду із захопленням, щораз збільшуючи в уяві кількість своїх ворогів.

А на початку II сцени першої дії тієї ж самої п'єси Фальстаф, звертаючись до свого маленького хлопчика-пажа, говорить: «Sirrah, you giant, what says the doctor to my water?»¹⁶. Очевидно, що звернення до маленького пажка словом «гігант» — також перебільшення і також комічне.

Близьким, але протилежним за змістом до перебільшення є засіб, який називається «літота». Літоту Шекспір також вживає для комічного ефекту, хоч і значно рідше. Так, у IV сцені II дії першої частини цієї самої п'єси принц Генрі, побачивши, що до нього наближається Фальстаф, промовляє: «...Here comes lean Jack, here comes bare-bone»¹⁷. Коли принц Генрі називає Фальстафа «худим Джеком — сама шкіра та кістки» — це очевидне зменшення і немінуче викликає сміх аудиторії. Досить часто Шекспір звертається до такого загальновідомого засобу створення комічного, як гра слів. Гра слів, або каламбур, буває різна за формою і змістом, але найчастіше у літературі зустрічаються каламбури, в яких протиставляється пряме і переносне значення слова, або каламбур, в основі якого лежить багатозначність слова. У Шекспіра зустрічаються каламбури різних видів, але найчастіше він вживає такі, що засновані на співзвуччі слів.

Знову звернемося до славного образу Фальстафа, який дає так багато матеріалу для розгляду природи комічного у Шекспіра. Під час розбійницького нападу на подорожних Фальстаф загубив коня і парікає на товаришів, що вони примушують його ходити пішки, коли йому важко зробити і два кроки. Він вигукує: «What a plague mean ye to colt me thus?» Принц Генрі відповідає йому: «Thou liest; thou art not colted, thou art uncolted»¹⁸. В основі цього каламбура лежить слово «to colt», яке Фальстаф розуміє на свій лад, а принц Генрі — на свій. Фальстаф хоче сказати, що його морочать. Принц Генрі, додавши до слова заперечний префікс, вкладає в нього зміст «зійти з коня, спішитися».

Ось ще один каламбур: верховний суддя дорікає Фальстафові за його поганий вплив на принца Генрі. Фальстаф відбивається дуже зухвало. Нарешті суддя говорить: «There is not a white hair on your face but should have his effect of gravity. Falstaff: His effect of gravity, gravity, gravity»¹⁹.

В цьому каламбурі Фальстаф, якому не сподобалися зауваження судді, замінює слово gravity, вжите суддею, близьким за звучанням gravity, вкладаючи в нього зовсім інший зміст. Слово gravity в даному випадку означає щось близьке до «моральної солідності, поваги», а слово, вжите Фальстафом, має значення матеріальне, близьке до «важкий, великої ваги».

Шекспір був надзвичайно великим майстром слова. Кожний його вислів був точним, влучним. Очевидно, тому в його творах так часто зустрічаються вислови афористичного характеру. Афоризми Шекспіра бувають різні і зустрічаються вони як в трагедіях, так і в комедіях.

¹⁶ The Works of W. Shakespeare, p. 441.

¹⁷ Там же, стор. 421.

¹⁸ The Works of W. Shakespeare, p. 416.

¹⁹ Там же, стор. 442.

Проте характер «комедійних» афоризмів дуже відрізняється від афоризмів «трагедійних». «Комедійні» афоризми найчастіше вкладаються в уста персонажів, які вводяться в п'єси, щоб викликати сміх, — блазень і дурням. Вони здебільшого гумористичного характеру. Афоризми персонажів з трагедій Шекспіра — здебільшого філософського характеру.

Багато афоризмів у Фальстафа, наприклад: «...Any extremity, rather than a mischief»²⁰ («Всякий ризик ліше від вірної смерті») («Віндзорські жартівниці»). А ось афоризм з відтінком парадоксу. Блазень із п'єси «Дванадцята ніч» промовляє: «Manu a good hanging prevents a bad marriage...»²¹ («Добра страта перешкоджає поганому весіллю»). Той самий блазень вживає ще й такого афоризму: «Better a witty fool than a foolish wit»²² («Краще дотепний дурень, ніж дурний дотеп»).

Афористичні висловлювання у стислій формі передають часом глибокі думки. Вони викликають замислену посмішку, а не голосний сміх. Над афористичними висловами треба поміркувати, це не фарс. Ось ще один афоризм Фальстафа: «...So the son of the female is the shadow of the male»²³ («Син жінки є тінню мужчини, який є його батьком»).

Винце згадувалось, що найбільш вдалими носіями гумору в п'єсах Шекспіра є блазні та дурні (Фальстафа також можна зарахувати до їх числа). В творах Шекспіра є навіть два типи блазнів. Перших він називає словом fool, що відповідає нашому слову «блазень», других — словом clown, маючи на увазі простаків, людей малоосвічених, низького походження. Як ті, так і інші в творах Шекспіра мають право говорити все, що їм прийде в голову, бо наперед вважалося, що вони дурні, а дурневі усе дозволяється. Тому найгостріші, найвлучніші, найдотепніші висловлювання Шекспір вкладає в уста блазням та дурням. Дурням дозволено сміятися навіть із знаті. Правда, їм часто доводиться приписувати собі ті гріхи, які вони висміюють у своїх хазяїв, проте подібні висловлювання настільки прозорі, що зрозуміло, що до дурня вони не мають ніякого відношення. Так, в комедії «Кінець — справі вінець» дурень говорить графині: «...He that comforts my wife is the cherisher of my flesh and blood; he that cherishes my flesh and blood loves my flesh and blood; he that loves my flesh and blood is my friend; ergo, he that kisses my wife is my friend»²⁴ («...той, хто розважається з моєю дружиною, дає насолоду моїй плоті і крові; той, хто дає насолоду моїй плоті і крові, той мені друг; тому той, хто цілує мою дружину — мій друг»).

Гумор Шекспіра грубуватий, але влучний. Він характерний відвертістю, яка була притаманна усій літературі Відродження і не лише літературі, а всьому мистецтву взагалі, яке прославляло людину, що прокинулася від середньовічної скованості до повнокровного, радісного життя. Носіями гумору виступають у творах Шекспіра не лише блазні та дурні, слуги і селяни, але і дворяни (Фальстаф, сер Тобі Белч і навіть особи королівської крові — принц Генрі).

Фарсові сцени і фарсові ситуації, дійові особи із гумористично-комедійною зовнішністю, смішні імена, гіперболізація і літота, каламбури, афоризми, жарти тощо — ось ті засоби, яких вживає Шекспір для створення гумористичних характерів і ситуацій.

²⁰ The Works of W. Shakespeare, p. 64.

²¹ Там же, стор. 302.

²² Там же.

²³ The Works of W. Shakespeare, p. 454.

²⁴ Там же стор. 273.

S. P. CHERNIAVSKA

ABOUT THE HUMOUR OF SHAKESPEARE

Summary

The paper deals with the problem of defining the nature of Shakespeare's comedies so different in subject and contents. The author comes to the conclusion that it is next to impossible to give a universal definition of all the comedies which sparkle with wit and Shakespeare's peculiar humour.

Humorous means of Shakespeare as playwright are varied. The most frequent humorous means of Shakespeare are: comical names of some of the dramatis personae (Mouly, Shadow, Wari, Bull-call, etc.), hyperbolic description of the appearance of certain characters (Falstaff), puns and comical aphorisms.

Special attention is paid in the essay to the specific humour of Shakespeare's «fools» and «clowns».

The author arrives at the conclusion that joy of living, buoyancy, frankness, gaiety and wit are the most characteristic features of Shakespeare's humour.